

Kültürümüzdə Qutlama Adət - Ənənəsi

Yazar : Fərhad Cavadi

Yekan sədi (Abdulla oğlu)

Editor : Farhad Javadi Yekan
Sadi (Abdollah oglou)

مؤلف : فرهاد جوادى يکان سعدى (عبداله او غلو)

İran – Azərbaycan — Urmiya

30 / Yanvar / 2014

Hər xalqın özünə görə zaman sürəsində birikilmiş mənəvi sərvətləri vardı ki o xalq gündəlik yaşamında , ondan yararlanır və öz maddi hey'əti ilə birlikdə , bu mə'nəvi hey'ətini də sürməkdədir. Bu mə'nəvi hey'əti təşkil edən türlü- türlü ünsürlərdən birisi də, kutlama adət-ənənə və törənləri və söz ifasıdır. Türk xalqı da, ən əski keçmişə malik olan bir xalq kimi, bu kimin adət, ənənə və dəblərdən dolğun bir xalq kimi, öndə və irəliləməkdədir. Ən əski zamanlardan bəri, kutlama (təbrik demə) adət ənənəsi , türk soylu xalqların arasında , onların mə'nəvi hey'ətində öz rolunu ifa etməkdədir. Xalq ,kutlamada biri – birisinə xoşbəxtlik , səadət , uğur , başarı , bolluk, sağlıq, bərəkət diləməkdə bulunur ki bu da insanın , xeyir sevrəliyini , insani və humanitar davranışına və insan hey'ətinin mə'nəvi yönələrini qabartmaqda və üzə çıxardıb - ön planda olmağını sbüt etdirənlərdən birisi sayılır. Bu kutlama adət-ənənəsi türk xalqlarında , onların mifoloji tarixinin dərinliklərində öz kökünü bulur.Bu adət hər bir türk xalqının mifologiyası əsasında , özünə xas və özəl bir ongun (totem) və bəlgəsilə, öz yaşam davamını sürməkdədir. Kutlama adətinin türk xalqları arasında çeşitli simgələr və bəlgələri vardı ki kökü , onların inanlarına , mifologiya və mitologiya hey'ətlərinə bağlıdır. Örnəyin bə'zi türk xalqları öz inanları əsasında qurd'u , bə'zisi qoyunu , bə'zisi balığı və bə'zisi "vazo" ya güldanı, kutlama adət ənənəsinə , siməgə və bəlgə seçib və onunla öz kutlama duyğusunu yaşadır və başqasına ifa və əks etdirir. Əski zamanlarda xristianlıq aləmində **Augurio** (=təbrik, kutlamaq) adlı törən var imiş ki bu törən sürəsində , bir sıra papazlar "**Auguri** " adlı bir özəl gruppaya ayid, gələcək haqqında ön görülmək edirmişlər.

Zaman sürəsində bu termin bir pozitiv dəyər qazanmış və kutlama və iyi , xoş niyyət diləklər və eyni halda kötü və pis diləklər üçün də,kullanılırmış və "uğurlu ön görümlər" söylənişi üçün də kullanılırmış. Beləliklə"Auguri"sözü yeni il kutlamasında və doğum günü münasibətlərində kullanılırdı. indi "**Auguri**" sözü təkəlikdə də, söylənilir və anlamı kutlamak və xoş- iyi dilekələr diləməkədir .

Biz bu sunulan məqalədə bu köklü adət- ənənəni, əski türk inancı və mifologiyai(mitologiya) açısından açıqlanmağına çalışmışıq. Şumer mifologiya əsasında "**Anşar**" (gök dünyası) ilə "**Kişar**" (yer dünyası) evələnməsindən ,tanrılar yaranır: An - Enki- İgigilər - Anunakilər . İgigilər göydə yaşayırlar və Anunakilər yerdə və yer altında yaşayırlar. bu tanrılardan birisi Kay(Gay// Qay// Xay// Hay) erkək tanrı və digəri isə Day(Tay) diş tanrıdır. Deməli bu tanrılardan Gay (Qay , Kay , Xay, Hay) və Day(Tay)yın evəlnməsindən , sular , okyanlar və karalar ya qarələr (dağ,daş,qaya, quruluqlar) yaranır və kaya / qaya ilə suyun birləşməsindən , insan doğulur .

Şumer tanrılarının listəsini verən bir lövh ya lövhədə , ilkəsəl (ilkin) "dəniz"i göstərən rəsim-yazısı ilə yazılmış olan tanrıça "**Nammu**",gök ilə yerə yaşam verən ana olaraq bətimlənmişdir. Bu halda Şümerlər gök ilə yeri , ilkin dənizin yaratdığı ürünlər olaraq qəbul edirlər. Sığır və taxıl tanrılarının göydə doğumlarını, sonra da insanlığa bolluq və bərəkət gətirmək üçün ,yer üzünə göndərilişlərini anlatan "sığır və taxıl" miti bu misralarla başlar :
Gök ilə yer dağının ardında

An, Anunakiləri döllədi və mayalandırdı .

Qazmanın , (bu dəyərli tarım alətinin) ortaya çıxarılışını və kut sanmasını anlatan bir şeir bu bölümlə başlar :

Əfəndi yararlı olanı ortaya çıxarmaq üçün qərarları dəyiştirilə
məyən əfəndi

Toprakdan ölkənin toxumunu filizləndirən Enlil

Yerdən göyü ayırmayı düşündü

Gökdən yeri ayırmayı düşündü.

"Sığır və taxıl" şeirinin ilk misrasından göy ilə yerin birliyinin , ətəyi(=ətək) yerin altı , zirvəsi də göyün təpəsi olan bir dağ olaraq düşünüldüyünü söyləmək məntiqlidir. Evrənin (kainatın) kökənini açıqlayan qavramları (məfəhümləri) belədir : Başlanğıçda ilksəl (ilkin) dəniz var idi. Şümerlər onu hər zaman varmış kimi düşünmüşlər. İlksəl dəniz, gök ilə yerin birliyindən oluşan (əmələ gəlmiş, mütəşəkkil) kosmik dağı vücuda gətirdi.

Tanrılar ,insan biçimində kişiləştirildiyində,"An" (Göy//Gay // Kay//Xay//Hay) eril yə`ni ərəkək və "Ki" (yer) isə dişidir. Onların birləşmələrindən,hava Enlil doğuldu. Hava Tanrısı "Enlil" ,yerdən göyü ayırdı və babası"An",göyü ələ geçirirən ,Enlil anası "Ki"yi (yeri), ələ geçirdi , Enlil ilə anası "yer" in birləşməsi evrənin (kainatın) düzənləməsini,insanın, heyvanların,bitkilərin yaradılışı və uygarlığın quruluşunu başlatdı. Şümerlərin,"Sin" və"Nanna" olaraq iki adla andığı "Ay" tanrısının hava- tanrısı Enlil`in oğlu olduğunu düşünmələrinə dayanaraq,ayı biçimdə atmüsferdən oluşturulmuş parlaq,hava-bənzəri bir cisim olaraq düşündükləri sunucuna varmaq ,ağıl

dışı deyildir və günəş tanrısı "Utu" ilə Venus tanrıçası "Inanna" uşaqları olub, bu iki parlaq cismin "Ay" atmosferindən ayrıldıqdan sonra ondan yaradılmışlar. "Yabancı öküzlər kimi (Ay) ətrafında gəzinən böyükələr" və "toxum kimi (Ay) ətrafına saçılmış olan kiçiklər" deyər bitimlənen digər gəzəgənlər və yıldırlar üçün də eynisi keçərlidir. İnsanın hələ yaradılmadığı zamanlarda, Nippur tanrıları Enlil, "gənc qızı" tanrıça Ninlil dir . "Yaşlı qoca qadın" da Ninlil`in anası "Nunbarsəgun" idi. Ninlil`in Enlil ilə evlənməsini ağına və ürəyinə qoyan anası yaşlı qoca qadın "Nunbarsəgun"dur. Enlil ərində(çayda) qayıq içində Ninlil ilə evlənir və onu Ay tanrısı "Sin", gəbə (hamilə) buraxır... Miladdan əvvəl üçüncü min ildə Şümlər,ən azından adları ilə , yüzlərcə tanrıya sahibdilər... bu tanrılardan çoxu ikinci dərəcəlidir, yə`ni insan kimi düşünölmüş əsil tanrıların əşləri,uşaqları və xidmətəkarları və qulluqçularıdılar.Bir qismi də,mümkün qədər yaxşı tanınan və bugün saptanamayan tanrıların adları və sifətlərdir.Yenə də,il boyunca qurbanlar,tapınma və dua tərənləri ilə çox artıq sayda tanrıya ibadət edirdi.

Bu yüzlərcə tanrıdan ən önəmli olan dörd dənəsi gök tanrısı "An", hava tanrısı "Enlil",su tanrısı"Enki" və böyük ana tanrıça "Ninxursag"dır.Ümümiyyətlə dördü tanrı listəsinin başında yer alır və önəmli eyləm (iş)ləri birlikdə yerinə gətirən bir qrup olaraq göstərilirdi. Miladdan əvvəl təqribən 2500 -lərə gədən əlimizdəki qaynaqlarda hava-tanrısı Enlil`in panteonun başı olaraq görünməsinə qarşın,bir zamanlar gök-tanrısı "An"ın Şümlərcə panteondakı ən yücə hökumdar olaraq qəbul gördüyünü düşündürəcək yetərli nədən vardır. Şümlərdə"An" tanrıya minlərcə il tapınıldı, ancaq başlanğıcdakı

üstünlüyündən çox şey itirdi, panteonda olduqca bəlirsiz bir figur halını aldı və daha geç devirlərin ilahi və mitlərində daha az sözü edilir oldu, bu sürə içində köçlərinin çoxu tanrı Enlil'i geçdi. Şümer panteonunun böyük fərqlə ən önəmli tanrısı ayin , mit və dualarda basqın bir rol oynayan, hava- tanrısı Enlil`dir... Enlil , "tanrıların babası", "gök və yerin kralı" , "bütün ölkələrin kralı" olaraq tanıtılmaqdadır... Günü ortaya çıxaran, insanlara mərhəmət göstərən, topraqda hər türlü toxum, bitki və ağacın yetişməsinə təsəvvür edən tanrı o idi. Ölkəyə bolluq , bərəkət və güvənci gətirən o idi.» ʀ

Rəşidəddin fəzəlullah Camioltəvərix`də yazır ki "ongun" (totem, bəlgə, siməgə) sözünün kökü "ing"dir və "ing" türkcə sözdür və anlamı "mubərəklik" (qutluluq)dur. Necə ki türklər deyərək "ing bolsun". ing bolsun yə`ni "mubərək olsun" , "kutlu olsun" ʁ. "Əbdulqadir İnan" yazır ki Rəşiddəddin Fəzəlullah`ın Camioltəvərix`də yazdığı "ing" sözü "mubərək" və "kutlu" anlamında , yanlışdır və düzü "idug"dur. çünki "idug" əski türk dilində "müqəddəs" və "mubərək" anlamında işlənməmiş və türklər əsla və əbəda "ing" sözünü "mubərək" anlamında tanımır . ʁ Bizə görə Rəşiddəddin Fəzəlullah`ın qeyd etdiyi "ing" sözü (mubərək anlamında), Əbdulqadir İnan`ın dediyinə rəğmən, düzdür və gerçəkdir və kökü əski Türk – Şümer mifologiyasına dayanır və həqiqəti var. "ing" ya "Eng" sözü , Türk- Şümer tanrılar panteonu`nun baş tanrısı , tanrılar babası sayılan , Enlil hava tanrının adı ilə bağlıdır. O tanrı ki bolluq , bərəkət , məhsuldarlıq, əkin, taxıl, bitki və rifah ölkəyə gətirir. "ing" ya "Eng" , Enlil tanrının adının birinci bölümüdür və "Tanrı" anlamındadır. "ing" ya "Eng"dəki "n" , boğazlı hərflər (nun-i günə)dir və "ng" səsi verir

və əslində "Ing" ya "Eng" sözü "İn" və "En"dir. "Enlil" in bolluq , rifah, bərəkət,məhsuldarlık, artım, bitgi tanrısı olduğu üçün , bu tanrının adının ilk bölümü olan "En" ya "İn" ,türk xalqının dilində ,yuxarıda saydıqlarımızın təmsilcisi olaraq , "En" sözü , türk dili kamusuna girmiş və indi də "en(boya qarşı) – eninə- enli – ensiz – engin" formatlarında işlənməkdədir. Bir şey en`dən böyüdükcə , genişlənər , alan alar, bu üzdən "enli" sözü türk kamusunda , bolluq , bərəkət, çoxluq , genişlənmək anlamı daşıyaraq , türk xalqı tərəfindən kullanmaqdadır. "En", əski türk mifologiyasında "tanrı" anlamı daşımağı üçün ,eyni halda bu söz müqəddəslik və kutsallıq anlamını da daşıyır. Rəşidəddin Fəzlullah`ın Camioltəvarixin`də yazılmış "ing" (Eng) sözü də, kutlu , kutsal anlamını haqlı olaraq daşmalıdır. Hal "Əbdulqadir İnan" ,"ing" (Eng) sözünü yanlış bulurlar , səbəbi budur ki , o gərək bu sözün kökünü, türk mifologiya və mitologiya tarixinin dərinliklərində axtarmalı və aramalı idi və bu sözə türk mifologiyası ilə yanaşmalı idi ki mə`ələsəf bu yöndən yanaşmayıbdır. Camioltəvarixdə yazılmış "ing" (Eng) sözü , "Eng bolsun" cümləsini xalq arasında kullanmağına səbəb olub , amma xalq bu cümləni son minilliklərdə "g" səsini salaraq , "En bolsun" formada işlədibdir , yə`ni "en tapsın , enli- genişli olsun, fərax tapsın, yoğunlasın, böyüsün və qalınlaşsın". İndi də Azərbaycan türk xalqı , birisi bir səbəbə görə çox sevinib şənlənəndə,qurur duyanda və məğrurlaşanda , o adam haqqında ,"yaman enlənir , əcəb enlənir, gör necə enlənir" və bu kimi sözlər və ifadələr deyilir , yə`ni öz sadə dil ilə desək , enlənmək həməən "fərahlanmaq , şişmək və şişə lənmək , məğrurlaşmaq, yekəlik və ululuq hissini duymaq"

deməkdir. "**Ing/İng/Eng**", tanrı anlamında olmağa görə , kutsal sözdür və "ing bolsun" deyiləndə , həqiqətdə bir şey ya bir kəsi qutsallaşdırırsan və ona qutsallıq və kutluluk bəxş edirsən . "Ing bolsun", lüğət mənası ,əslində"ilahi olsun"dur amma məcazi mə`nası "kutsal olsun" ya "kutlu olsun"dur. Çünki tanrı hər nəyə qadirdir , hər nəyi istərsə , kutsallaşdırar və onu kutlu edə bilər. O, istərsə məhsul , taxıl ürünlər və bol olar , bolluq olar , o istərsə bir şey ya bir adam , kutsal və yenilməz olar və ona heç bir şərr ya qara güc və qüvvə bata bilməz . Demək öylə çıxır ki Rəşidəddin Fəzəlullah`ın qeyd etdiyi "**ing**" = mubarək və kutlu anlamında , səhv və yanlış deyilmiş, əsası və həqiqəti var. Hava- tanrısı Enlil, hər türlü ağacları və bitkiləri filizəlnədirməyi və ölkəyə bolluq və rifah gətirməyi əqlinə qoyar. Bu amacla iki kültürel varlıq olan "**Emeş**" (yaz) ilə "**Enten**" (qış) qardaşlarını yaradır və hər birinə özəl vəzifələr (vəzifələr) verir. Aşağıdakı misralar bu vəzifələrin necə yerinə gətirdiyini anlatır : "**Enten**" dişi qoyonlara quzular , dişi keçilərə oğlaqlar doğurdu , inək və buzağı (bizovu) çoxaltdı , qaymağı və sütü bollaşdırdı, ova`da yaban keçisi , qoyun və eşşəyin ürəyini sevinclə doldurdu, gök yüzünün quşlarına engin(= geniş , fərax, yayqın) yer üzündə yuva qurdu, dənizin balıqlarına – sazlıqlara (= qamışlıqlarda) yumurtalarını qoydu, xurmalıqda və bağda balıq və şərabı bulartdı , yetişdikləri hər yerdə , ağacları meyvə verdirtdi , baxçaları yeşilliklərə bürüdü, bitikələrini zənginləşdirdi, evləklərdə taxılı bollaşdırdı , iyi və xoş huylu bakirə "**Aşnan**" (taxıl tanrıçası) kimi gülbüzləşmələrini sağladı. "**Emeş**", ağacları və tarlaları var etdi, axırları və ağılları genişlətdi, çiftliklərdə ürünleri(məhsulları) çoxaltdı ,

torpağı donatdı və bəzədi... evlərə bol ürün (məhsul) girməsini , ambarlara təpələmə yığılmasını sağladı , kəndlər və yerləşim birimləri qurdurub ölkə də evlər inşa etdirdi , dağlar boyunca tapınaklar(=mə`bədlər) yükəsldi. **4** Ən əski inanca görə **baş tanrı "Anq"** (nq nun-i günmə olaraq daha doğrusu "q" saqit olaraq **"An"** və yaxud "n" saqit olaraq **"Aq"** /Ağ), yer tanrıçası **"Enki"** ilə evlənir və ilkin suları və okyanı , daha doğrusu **"Tay"** ya **"Day"**-ı doğur, yaradır.

Anq + Enki =Enki.An (=tay,day,zay,say) .

tay,day,zay,say həmən türk dilində **"çay"** ya **"su"** deməkdir. Gök tanrı bu **"tay"** ya **"day"**(çay,su) ilə evlənir , yer üzü dünyasını doğub yaratır. **Göy(gök)+Tay = Göytay(Göytoy, Göytey, Geytey,Geyti)** . Geytey (indiki fars dilində "Giti"), cahan , dünya,yer üzü dünyası deməkdir. Bu söz indi də İranın fars ədəbiyyatında cahan,dünya anlamında işlənməkdədir.

Deməli göy tanrısı, "yer"lə evlənir, yeri dölləndirir, mayalandırır və yer kayanı//qayanı (karanı,karəni,qaranı, qarəni) doğur. kaya/qaya da insanı doğur (erkək və qadın adamını). Erkək insan **"kay"**///**"qay"**dır və dişi insan **"day"**dır (eş,tay,su). **"Kay"**/// **"Qay"** toxumdur , **"kaya"**///**"qaya"** isə onun kitle və toparlanmış halda saxlanılan yeri , zərfi və qabıdır.

Türkcə **"xaya"**(farsca xaye) sözü də ,əslində həmən **"qaya"**///**"kaya"** sözü və adından alınma və tutulma sözdür.

Deməli belə aydınlaşdı ki **"qay"** və onun başqa fonetik variantları **"kay"**///**"hay"**///**"xay"**, toxum və İspərma və daha doğrusu erillik ya ərillik və ərəkəliyi təmsil edən və ərəkəliyin nişanəsi olan anlamlarındadır və bizim bu adda hətta tanrımız olubdur və Azərbaycanın **"Xoy"** şəhərinin adı da, məhz bu tanrının adı ilə bağlıdır və bu Tanrının adını daşımaqdadır.

Bizə görə ilkin əsil Avropa soylu erməni və ya "Hay" adlandırdığımız xalq , Avropadan Asya torpaqları və ərazisinə keçəndən sonra "Hayasa" adlı əyalətdə və ölkədə yerləşdikləri bu əyalətin adı da , həmən bu "xay"/"hay" tanrısının adı ilə bağlıdır. Bizə görə "Hayasa" adlı əyalət və ərazidə (Erməni adlandırdığımız xalq Avropadan bu əyalətə ağınib gəlməsindən öncə) yaşayan "xay"/"hay" türkləri ,öz yaşadıkları yurdun və ərazinin adını da, elə bu "xay" ya "hay" tanrının adı münasibətilə "Hayasa" yə`ni "xay"/"hay" ata ya "xay//hay tanrı" qoymuşdular və Avropadan gəlib türk Hayların ərazisində yerləşəndən sonra,onları da "Hay" adlandırdılar və indi də özlərini "Hay" və yaşadıkları türk əyalət və ərazisini də , "Haystan" bilirlər. Halbuki "Hayasa" əyaləti , "hay" ya "xay" türklərinin yurdu və məskəni idi və "Hayasa" ya "Haystan" da, onların vətəni və ölkəsi idi. Bizə görə çox ehtimalla o zamanki Hayasa əyalətində yaşamış yerli türk xalqı,yəni əsil türk soylu "hay"/"xay" xalqı,Azərbaycanın qədim tarixə malik olan "Xoy"şəhərinin o zamankı xalqı ilə çox yaxın etniki və soy və tayfa qohumluğu və birlik bağlantıları olmuş olsun.Oğuz tarixində deyilir ki Oğuz xaqanın altı oğlundan birisinin adı "Gün"dür. Tarixi əfsanəyə görə Oğuzdan sonra hakimiyyətə "Gün xan" keçmişdir. "Gün xanın" dörd oğlu olmuşdur və onlardan ən böyükü "Qayi"dir. "Qayi" həm də böyük bir qəbilənin adı imiş və o Çin`dən tutmuş ta kiçik Asyaya (= Anadolu`ya) qədər yayılmışdı. "Qayi" qəbiləsinin adına "qay" fonetik şəkilində rast gəlinir. Mahmud Kaşğərli bu qəbiləni Oğuzlardan saymışdı. Rəşidəddin Fəzlullah əsərində Oğuzların İslamiyyətdən qabaqki tarixindən bəhs edərkən ,Qayi`lara böyük üstünlük

verir. Güclü "Qayi" qəbiləsi kiçik Asyada(=Anadoluda) və başqa yerlərdə 15-16 -cı yüz illiklərdə belə öz müstəqilliyini qoruya bilmişdir. "Qayi"lər ya "Qay"lar "Ağ Saklar" və "Qara saklar"la yan-yana yaşamışlar. Əbulqazi, "şəcərə-i tərakimə" əsərində "Qayi" adının "möhkəm" mənasında olduğunu yazır. Azərbaycanlı mifoloq tarixçi "Mirəli Seyidov" isə, "qayı" //"qay" adını, "qa" və "ay" sözlərinin tərkibindən yaranmış ad bilir. Onun dediyinə görə "qa" sözü bir sıra türk dillərində olduğu kimi "Ayı" və "Ayı balası" anlamındadır və "ay" sözü isə "yaradıcı", "insan yaradan" və "ilahi" mənasındadır və qəbilənin adı bütövlükdə "yaradıcı, yaxşı istər başlanğıc ayı" deməkdir. Mirəli Seyidova görə "qayi"//"qay" qəbiləsinin adı başqa bir mifoloji inamla da bağlı yarana bilər.

Azərbaycanlıların ulu babaları dağa, qayaya, daşa tapınırmışlar. Onlar inanmışdılar ki, dağ onların ulu babalarını, analarını və insanı pis və kötü ruhlardan və qüvvələrdən qorumuş, insana qamlıq – şamanlıq vermişdir. Belə bir mifik görüşlə yaşayan əski Azərbaycanlı qəbilə birləşməsi özünə inandığı dağın,daşın, qayanın adını qoymuşdur. Mirəli Seyidov qeyd edir ki "qayi"//"qay" qəbiləsinin adı, "qaya"(=böyük daş) ilə "ay" sözü birləşərkən, qaynayıb-qarışarkən, "qaya" sözündəki "a" səsi düşmüş və qaya//qay fonetik şəkli yaranmışdır. Mirəli Seyidov`a görə "qaya" – "ay" – "qay" // "qayi yaradıcı" və "ilahi qaya" mənasındadır. Biz Mirəli Seyidovun "qayi" ya "qay" qəbilə adına görə irəli sürən nəzərlərinə və qeydlərinə diqqət edərəkən, görünür ki bu alim, "qay" və "qaya" mifik terminlərinin cinsiyyətini və onların ərkək – dişiliyini unudublar və "qay" ilə "qaya" arasında fərq qoymayıblar və hər ikisini də, eyni söz bilib və onları bir-

birinin fonetik variantları hesab ediblər , halbuki bu iki ad, bir-birindən fərqlidilər və biri (qay) ərəklik , ərillik bəlgəsi və siməgəsidir və digəri (qaya) isə , diş və dişilik bəlgəsi və simgəsidir. Bu iki sözün daşdığı mifik anlamları da, bir-birilə fərqlidir , amma Mirəli Seyidov ,hər ikisini də eyni söz biliblər. Biz yuxarıda bu iki sözün (qay və qaya) haqqında və bir- birilə məna fərqlərini və nəyi təmsil etdiklərini ,geniş açıqlama vermişik . Bizə görə eradan əvvəl ikinci min illikdə "Hayasa" əyalətində yaşamış əski türk soylu "Hay"lar və "[Xoy](#)" şəhərində yaşayan Xoyluların ulu əcdadı ilə həmin "[Qay](#)" ya "[Qayi](#)" qəbiləsi türkləri , eyni nəsil və soydular və soy kökləri eynidir. Yə`ni çox böyük ehtimala görə , indiki "Xoylular", həmən "Qay" ya "Qayi" tayfası və qəbiləsinin qalıqlarıdır. Deyilənlərdən məlum olur ki "Qay" // "Qayi" qəbilə adı , Oğuzların mifik təfəkkürü ilə bağlı yaranmışdır. "[Kay.ut](#)" toxum kitləsi və toparmasıdır.

[Kay](#)+[ut](#)=[kayut](#) ---> [koyut](#)---> [kuyut](#)---> [ku.ut](#)---> [kut](#)

[Qay](#)+[ut](#)=[Qayut](#) --->[Qoyut](#) ---->[Quyut](#) ---->[Qu.ut](#) ----> [Qut](#)
Bizə görə türk dilində yırtıcı canavar üçün işlənən "kurt" ya "qurt" və "qurd" sözləri , bu heyvanın əsil düzgün və dürüst həqiqi adını ifadə edə bilmir və "qurd" adı və sözü soxulcanlara və bu sayaq torpaq altında və ya bitgilər içində sürünən və qurdaq dediyimiz kimi canlılara ayid və işlənən söz və addır. "kutlama"/"qutlama" ya [kayutlamada](#) ,insan bir şeyin ya nəsnənin artırılmasını, kütləşməsini, artıq toparlanmasını və bol olmasını bir başqasına istəyir. [gay](#)//[qay](#)// [kay](#)// [hay](#)//[xay](#) hamısı , bir sözün tərlü və müxtəlif fonetik variantlarıdır. [gay](#)//[qay](#)// [kay](#)//[hay](#)//[xay](#), [gebə](#) , [boylu](#) və [hamilə](#) edəndir.

Gaya/Kaya/Haya/Xaya toxumun və ya İspermanın qabı, toparlanma və kitle halda olan zərfidir. Saldaş ya kayadan/qayadan və ya karadan insan doğulur. Kara doğur, kay isə dölləndirir. "kay", karanı və kayanı//qayanı mayalandırır. Deməli gay/ kay/hay/xay, erkək əsperması və toxumudur, qara // kara dişi yumurtalıdır. qara// kara, yumurtanı doğur və yumurtadan insan dışarıya çıxır. Bizə görə "haya" mifik sözü, əslində "Hay.əğ" (= "Hay Tanrısı, toxum və isperma tanrısı") formantında olub və adın sonundakı yumuşaq "ğ" samiti sonralar ağız ifasında düşərkən, "Haya" şəklinə düşübdür. Samuel Nouh Kramer, "Tarix Şümerdən başlar" adlı əsərində işarə edir ki Nidaba Tanrıçanın eşinin adı "Haya"dır ki biz bu adı əslində "Hayağ" yəni Hay Tanrısı bilirik. Kramer'in əsərində bu haqda belə yazılır: "Yazı və ədəbiyyat tanrıçası Nidaba və eşi "Haya"nın, yanı sıra saysız tanık onun yanında yer alır". 5 Burada yeri gəlmişkən bunu da qeyd etməliyik ki bizə görə Azərbaycanın "Xoy" adlı şəhərinin adı da, elə bu erkəkliyi təməsil edən "gay"/"qay"/"kay"/"hay"/"xay" tanrının adı ilə bağlıdır, yəni bu şəhərin adı həməən "Hay"/"xay" adlı erkək tanrının adının şərəfinə qoyulubdur. Xay---->Xoy əsirlər və minilliklər keçdikcə "xay" tanrı adı, fonetik dəyişiliyinə məruz qalaraq "A" sait səsi "O" saitə çevirilibdir. Deməli belə aydın olur ki "Xoy" şəhərinin adının anlamı "erkəkliyi təməsil edən xay //qay//kay//hay tanrısı", "erkəklik tanrısı" ya sadə və kankret olaraq, "Xay tanrısı" deməkdir. Kutlamak və ya kut diləmək, toxum, nəsil artırılması, bolluq və çoxalma istəyində bulunmaqdır. Gayut//kayut, köpək gillərdən sayılan heyvanın adı da, elə bu Gayut// Kayut ya Guyut// Kuyut (=gut/ kut)dan

alınmadır . Yırtıcı vəhşi canavara türk dilində "kurt" demək də , həmən "gayut//kayut" , "kuyut / kut" deməyin də kökü və əsası buradandır. "Kayut" heyvan adı da, zaman sürəcində kut / gut sözünə çevirilibdir.

Kayut----> koyut----> koğut----> ko.ut--->kut

Yırtıcı heyvanı bu KAY.UT tanrısına belgə seçilməsi , bu adı kazanmasına səbəb olubdur. Yoxsa bu yırtıcı heyvana türklər əslində "Bori"/"Böri" deyirmişlər. Fars dilində "fərxondə" deyilən söz və termin "kutlu"/"qutlu" anlamında işləənir ki əslində türk sözüdür və indi də ,fars dilində kullanmaqdadır.

Kut və kutlama sözü , kurt (yırtıcı heyvan)la ilgili olaraq, "fərxondə" sözü də , bu heyvanın başqa türk adı yə`ni "bori" ilə bağlıdır. "fərxondə " türk əsilli sözünün, əslində iki

ehtimalı var. **Birinci ehtimal** budur ki : bu söz iki bölümdən yaranmış ola. Yə`ni əski türk sözü olan "Par"(= işıqlı/parlaq) və əski türk sözü olan "Gunda//Kunda"(= çox yekə , böyük, zırpı)dan yaranmış ola və genəllikdə "zırpı və yoğun işıq// parlaq yekə// çox parlaq" olmuş ola və fərxondə deyildikdə qarşıdakı insana arzı edilir ki çox parlasın və işıqlansın .

İkinci ehtimal budur ki bu söz "bara/ bərə"(=qoyun) sözü və "gunda// kunda" (yekə,iri, həcimli,böyük,çox) sözlərinin birləşməsindən yaranmış ola və ümumiyyətdə "yekə bərə// böyük qoyun // çoxlu qoyun" və yaxud "çoxalsın qoyunun" deməkdir. Lazımdır qeyd edək ki "Bərə"/"Bara" sözü Fars dilində və ədəbiyyatında "Bərre"(=Qoyunun balası) kimi və həmçinin "gunda" sözü də, fars dilində "gonde" sözündə özünü qoruyub saxlamaqdadır. Qayut/kayut, qut/ kut , bolluq, çoxluq , bərəkət deməkdir. Bol toxumlamaq ,kürləmək,kür tökmək deməkdir.Böylə gür və bol toxumlanan və bol kür

tökən heyvan, "balıq"dır. "Balıq" hər dəfə suya kür(= toxum) tökəndə, bollu və kitle halda kür tökür. Buna görə də, türk mifologiyasında bir çox tanrılar "balıq" qılığında və geyimindədir və onlar balıq dənində və biçimində görünürlər ki bu da, bolluq və uğurluluq bəlgəsidir. "Şümer çivi(mıx) yazısı dizgəsində, on səkkiz təmsil edici göstərgə biçimini göstərən tabloda birisi, "balıq" rəsmidir. "Ha"(ga,ka) , balık sözcüğünü simgələr, bu göstərgə sümer yazısının fonetik gəlişimi üçün bir başqa örnək oluşturun. Çünkü sümercə "ha"(ga/ ka) sözcüyü yalnızca "balıq" deyilə bilmək anlamına da gəlirdi..." 6

Bu səbəbdən "balıq" heyvanına "qut" da deyilir. "Hut/kut /hit /het", hamısı "qut" termininin fonetik variantlarıdır. Çox ehtimal ki əski türk dövlət və uygarlığı sayılan Anadoludakı "Het" ya "Hit" və Şümerlər zamanı Azərbaycan, Anadolu və İran Zagros dağlarında hakimiyyət qurmuş "kutilər" (qutilər) dövləti və xalqı da (akadları yenən və aradan qaldıran) bu "hut/ qut/kut" sözü ilə bağlı olmuş ola .

"Hut" sözünün anlamı haqqında Şəmsəddin Sami "kamus türki"də, böylə yazır : hut= böyük balıq hut burcu= on ikilik burclardan (yıl aylarından) biri ki günəş buna şubat ayında daxil olur. 7 Demək "hut" sözü , gut/qut/kut sözlərinin başqa fonetik variantları ola bilər. Necə ki "kut"/"qut" sözünün anlamını sözlüklərdə böylə yazırlar : yoğun, toplam, kitle, yığıntı, bir yerə toplanmış, müqəddəs, bol . Belə isə "barkut" sözünün anlamı "böyük balıq" və məcazi anlamı "çox bolluq" ola bilər. "Barkut" sözündə işlənən "bar" , böyük, çox, iri, yoğun anlamlarında və "kut" isə iyi, xoş, xeyirli , bolluq , çoxluq anlamlarındadır. Bu iki söz birləşərək "barkut" yaranır

və anlamı "çox bol olsun" , "çox xeyirli olsun" , "çox sevincli və iyi olsun" deməkdir. Elə bu səbəbdən bir sıra türk xalqlarında , birisi birisi ilə görüşən zamanı, bu cümləni söyləyirlər : "bərxdardar olasan" . "**Bərxdardar olasan**" sözü əslində "**barkutar olasan**"dır . Bu cümlədə "barkutar" sözündə , "bar"(= böyük, iri,yoğun) , "kut"(= iyi,xoş, xeyir,bolluq, bərəkətli) və "ar" (= ad düzəldən şəkilçi) və ya cəm bağlama əlaməti və nişanəsidir. "Ar"ın eyni halda "qırmızı","müqəddəs","qutsal","kirdən və napaklıqdan uzaq" ,"ilahi" və "Tanrısəl" kimi mifik mənalara da vardı.Bizə görə xalq arasında "mübarək qırmızı olar" deyimi və ifadəsi də "Barqutar" (Bərxdardar) sözünün tərkibində yerləşən "Ar" hissəsilə ilgili söylənir. Beləliklə "**barkutar**" sözü "çox iyilik lərdə və xoşluqlarda yaşayasan" , "çox xeyirliklər içində olasan" və məcazi anlamda "çox sağlam və iyi olasan" deməkdir. Barkut sözündəki "**bar**" sözünü "**par**" bilib nəzərdə alsaq , o zaman "Barkut" sözünü "**Parkut**" ya "**Par.qut**" kimi bərpa etmək lazımdır və "parkut" sözünün anlamı "**parlaq və işıldayan balıq**" ,"**müqəddəs və ilahi balıq**" və "**balıq tanrıçası**" ya "**balıq ilahəsi**" deməkdir. Mifologiyada balığın su tanrısı "**Enki**" ilə ilgisi və bağlantısı bir normal və doğəl ilişkidir. oradan ki "Enki" ağıllılıq və usluluq və zəka tanrısı da sayılırmış, balıq da "ağıl" , "düşüncə" və "usluluq" bəlgəsi və simgəsi kimi sayılır."**Balıq rəsmi möhürlər üzərində,özəlliklə əski babil devri möhürləri üzərində, çox zaman heykəlciklər və uyumsuz və kötüməsr ünsürlərin yanında (eyni tanrılar və devlərin/ demonların insana yürüşü kimi zamanlarda) durur . Bəlkə də bu yerdə durması , bu səbəbə görədir ki balıq bir xeyir və iyilik bəlgəsi kimi ,kötü və kötüməsr və kötülük**

sevər qara devlər və qara güclərin qarşısında bərabərlik və
əşitlik yaratmaq üçündür". 8

Kutlama tanrısı , türk mifolojiyasında özəlliklə Oğuz- Türk mifolojiyasında "Anahita" tanrıçası ilə ilgilidir. Anahitanın bəlgəsi və nişanəsi balıqdır. O, balıq biçimində , qiyafətində və geyimində olurmuş. Buna görədir ki Sami(semit) dilli xalqlar, balığa "hut/hit" deyirdilər və indi də "hut" sözü, sami soylu ərəblərin dilində "balıq" və "yekə – iri balıq" anlamındadır. Bu dediyimizin sbutunda Dehxuda`nın lüğət naməsinə , "Fərhəng-i Farsi Moin" , "Abadis Dikşenrisi" , "Fərhəng-i Lüğət Əlməanı" kimi mənbələrə müraciət etmək olar. "Hut" sözünün izini eyni halda "Qur`an-i kərim"də bulmaq olar. Qur`anda "hut" sözü "nəhəng" və "balina" anlamında dəfələrlə gəlibdir. Qur`anda o sıradan , Hz. Yunus və Hz. Musa`nın dastanlarında "Hut" , yekə balıq və nəhəng anlamında gəlibdir. Oğuz – türk tanrıçası Anahita(Anahit) balıq anası, su pərisi, dəniz pərisi , bolluq və artım tanrısı kimi sayılırmış. Bu Oğuz- Türk tanrıçası(anahit) , türk soylu Şümer və İlam xalqının tanrıçası "Nana", "Nəne" və ən əski zamanlardakı "Artimis" (vəhşi heyvanların Tanrıçası)ilə birgə sayılırmış. 9 "Kutlu olsun" deyiləndə , əslində "hutlu (qutlu/kutlu) olsun" deyilir. "Balıq" , bolluq , artım , bərəkət simgəsi və bəlgəsi olduğu üçün, onun balıq ,yə`ni "hut"(qut/kut) olmasını istəyirik. Burada bu deyilənlərdən belə nəticə alınır ki miladdan öncə (eradan əvvəl) Anadoluda qurulmuş və yaranmış "hit"/"het"/"hitit" dövləti və ölkəsinin adı da həməən qut/kut/xut/hut tanrıçası ya daha doğrusu balıq ilahəsi "Anahit" ya "Anahita"nın adı ilə bağlıdır.

Bir sıra türk xalqlarının mifologiyasında "Qoyun" xeyir , bərəkət, bulluq bəlgəsi və simvolu sayılır. "Qoyun" heyvanının adı da demək olar buna görə seçilib ki əski türk dilində (özəlliklə indiki Özbək türk xalqında) "Quyun" yağmura və çox yağımlı və şiddətli (tufan və qasırğa ilə yağan) yağmura deyirmişlər və biliriz ki yağmur da bolluq, xeyir və bərəkətdir. Yağmur yağarsa , yerdə çaylar , sular axar və su bol olar , su bol olduqda, bitgi və əkin , taxıl , meyvə- yemiş bol olar. Bunun üçün də "Qoyun" heyvanın adı ilə "Quyun" sözü bir-birilə bağlıdır .

Quyundakı "Qu" sözü bir çox əski türk xalqlarının dillərində ildırım və şiməşək tanrısı anlamındadır. Bu səbəbdən Hun türklərinin ildırım və şiməşək tanrısının adı "Quar"/"Kuar"dır. "Kuy/Quy/ ku/ qu" və Azərbaycan, Özbək, Altay , Uyğur, Kazak , Tatar, Barbin, Teleut və başqa türk xalqlarının dillərində "səs, bağırtı, bağırma, xəbər vermək , car çəkəmək" anlamında işlənməkdədir. Bu türk sözü , türkəcə "qulaq" sözündə işlənir. Türk xalqlarında , o sıradan Oğuz türklərində "Qoyun" artımı ilə bağlı zoomorfik ongun sayılırmış. Biz ağ qoyun və qara qoyun ongun və simgə olmasına "Oğuz namə"də tuş gəlirik. **10**

Əski türk xalqlarında "Qoyun" verimliyin , məhsuldarlığın , artımın zoomorfik ongunu , simgəsi və bəlgəsi sayılırmış. Oğuz kağan oğullarının gələcəkdə töreyib- artmaları , bollu dolanmaları üçün ,onlara qoyunu ongun və totem verir. qoyunun zoomorfik ongun və totem olması inamı , son zamanlara qədər ,bir çox türk xalqlarında yaşamışdır. Onlar inanırdılar ki qoyun , verimlik, məhsuldarlıq , artım ongunu

və totemi idi. Demək qoyun ongunu və bəlgəsi o qədər güclü imiş ki 20 – ci yüz illiyin 30- cu illərinə qədər yaşamışdır. Rus etnografi A.Lipski böylə yazır : "Xakas türklərində əskidən bəri qoyun heykəli – **Quze Mengir** – qoyunların döllənməsinə , balalamasına yardım edən ongun və totem imiş. Elə buna görə də Xakaslar uğurlu məhsul toy- bayramını (taxıl biçimindən sonra) **Qüze Mengirin** yanında keçirirlər və şərfinə qurban kəsib və qurbanlıqdan ona pay vermişlər. Elə bu səbəbdən Azərbaycan türk xalqı da qəbir , məzar daşları üzərində qoyun , qoyun başını və kəlləsini və Qoç figuru rəsm edərmişlər .

Bir sıra türk xalqları, "**keçi**"ni (**təkəni**) qutlamaq və bolluq simgəsi və bəlgəsi kimi seçmişdilər. Keçi də , qoyun kimi çox faydalı və xeyir verən bir heyvan olduğu üçün və eyni halda yazın bəlgəsi və simgəsi sayıldığı üçün , bolluq və qutlama ongunu və simgəsi seçilibdir. Zevs//Zeus kimi əski orta Asya xalqlarının su , məhsuldarlıq , doğum tanrıçası **Diza**`nın bir sıra mifik keyfiyyətlərinə , **qadınların qoruyucusu** "**Ambar tanrıçası**" yiyələnmişdi. Böylə bir əfsanə var ki kutsal Ambar`ın yanına dağdan vəhşi keçi gəlirmiş və onu sağıb südünü içərmiş. Demək tanrıları , tanrıçaları , batırları və igidləri ,keçi bəsləmişdir. Türk xalqlarının eposlarındakı keçi nin bəslədiyi "zat", canlı təbiətin (doğanın) özüdür. İnsanın doğulması , yaşaması , ölümü , təbiətdəki (doğadakı) yaya, yaza , qışa bənzədilirdi. Təbiətin (doğanın) ölüb-dirilməsi təəvvuru və sanılması ,əski Şümerlərdə həmçinin var imiş. Şümerlərin məhsuldarlıq tanrıçası "**Tammuz**"un (**Temmuz**) şərfinə düzənlədikləri ayin və törən,böylə bir inamla səslə şirdi. Azərbaycanlılarda , vaxtilə yazla- qış savaşını , ayin və

törən kimi keçirirmişlər. Bu inam Azəri türk xalqının doğma folkloru və "**Kosa- Kosa**" oyun ayini və rəsmində ,öz əksini tapmışdır. Kosa qışın və onu öldürən keçi isə, yayın- yazın bəlgəsidir. Kosa (qış) nə vardırısa yığıb aparmaq istəyir , getmək istəmir. Keçi ona , onun hyatına son qoymaq üçün , onunla vuruşur və onu (qışı) öldürür. Bu vuruşmanın mifoloji kökü var. Qışla , yazın vuruşunda xalqın ilkin düşüncəsi , dünya görüşü , dünyanın hər zaman təkamüldə olması düşüncəsi öz əksini tapmışdır. Keçi bir çox əski xalqlarda və o sıradan türk dilli xalqlarda , yazın və yazla bağlı məhəsulun bəlgəsi sayılmışdır. Əski türk xalqların inancında keçi yaz və onun ne`mətlərinin bəlgəsidir və yazı təmsil etdiyinə görədir ki türk dəstanlarında hamıdan çox, o təbiətin yenidən canlanmasının qeydinə qalır. **11**

Vazo ya **güldan** , bolluq və bərəkət bəlgələrindən birisidir. Vazo ya güldan boynu qıssa və girdə tənə var ki su ağzından daşmaqdadır. Gahdan göstərilir ki hər türlü balıqlar onun içində üzməkdədir və ya onun içindəki suyunun yerini tutublar. Bütün heykəllər ola bilər ki bu vazonu əlinə tutmuş olsunlar. Bu vazo ya güldan ,ən əski tarixi dövrlərdən tə Əhəməni (Həxamənişi) ilkin Pers sülaləsi devrinə qədər , incə sənətdə özünə xas və özəl yer tutubdur. Zəhirdə öylə görünür bu vazunun akadca adı "**Hegallu**", bolluq anlamındadır. Hegallu sözündə "**He**", həmən "**ha**"/"**xa**" (=kür / toxum) , "**gal**" (= **qalın/ yoğun/kütləvi**) və "**lu**" isə mənsubiyyət şəkilçi sözü , ümumiyyətlə "çoxluq" , "həddindən artıq" anlamındadır. Bu vazo ya güldan və yaxud dolça , Şümer – Akkad dövrü uygarlığında gahdan su tanrısının (**Enki// EA**) əlindədir , amma o dövrlərdə , sonrakı dövrlər kimi , çox

zamanlar "Lahmu" , onu əlində tutur. Öylə görünür bu rol , Ea və "Abzu"nun yaradılışlarına ,yə`ni Abzuya ayid imiş və döllük , bolluq rəmzi və bəlgəsi imiş. **12** Bir çox türk dilli xalqlarda "qurd" ən görkəmli zoomorfik ongunlardan sayılmış və ara- sıra günəş bu heyvan formasında təsvür edilmişdir. Elə buna görə də əski mifik əfsanələrdə , tarixi əfsanələrdə , dəstanlarda , nağıllarda, günəşi təmsil edən qurd// böri ,hər zaman günəş şuası ilə , işıqla bağlı insanların gözüne görünərmiş. Misal üçün "Oğuznamə"də qurd göydən enəndən, günəşin insanlaşmışı,zolaq işığın içində , Oğuzun xeyməsinə (çadırına) girir və ona yol göstərir : Dan ertə olduqda ,Oğuz kağanın çadırına gündən bir yaruq (ışık – nur şuası) girdi . O, yaruğun içindən gök tülkü , gök gümüşü böyük bir erkək qurd çıxdı **13** . Qurd ,türk xalqlarının mifologiyasında, günəşin bəlgəsi olduğu üçün təbərrük və xoş uyumluluq bəlgəsi də sayılır. Bu canavara Moğulca "böri" deyilir. "Bori" sözü əslində "Barığ" ya "Barıq" imiş. Barığ ya barıq , günəşin bəlgəsi və simvolu sayıldığına görə , "Tanrı" ya "Allah" anlamını da, zaman-zaman daşıyıb və bunun üçün bu sözün sonundakı yumuşaq "ğ"nın düşməsilə, "Bari" formantına düşübdür. Bu sözün bu anlamda olduğunu Fars dili və ədəbiyyatında işlənən "Bari", "Bari- təala" ifasında olduğu kimi (= tanrı) Allah mənasında olan termində göstərilir . **14** Bu söz indi də , Fars dili və ədəbiyyatında tanrı anlamında işlənməkdədir . Barığ ----> Barı ----> Bari

Türkcə olan "Barıq" sözünü Ərəblər də , türk xalqının dilindən alaraq onu "Barq"/ "Bərq" formantında , ilk öncə ildırım, şimşək parıldısı üçün və son zamanlarda elektrisite anlamında işlədirlər. **15** Ərəb- Fars dilində "Bərq" sözü indi

də, parlammaq , parıltı, parlayış, və işıldamaq üçün kullanılır. Deməli ərəb- fars dili və ədəbiyyatında işlənən "bərək" sözü də , kökü Türk- Moğul sözü "barıq" , "barıq" sözündən alınmadır. "Bori" və ya "Böri" türk- moğul sözünün birinci bölümü "Bor"/"Bör" sözü , fars dilinə keçərək indi də "kəsmək" , "Kəsən" , "Biçən", " Parçalayan" anlamında işlənəməkdədir. Türk – moğul sözü "Barıq"ın ikinci bölümü olan "ıq" sözünü, əski türk sözü "aq"/"oq" sözü ilə bağlamaq olar. "Aq" ya " oq" sözü , əski türk dilində, tanrı anlamında işlənirmiş və buna sbüt olaraq , demək olar "oqan" ya "oğan" (= tanrı)**16** sözü də elə bu "aq"/"ağ" ya "oq" /"oğ" sözü ilə bağlıdır. Demək olar tanrı anlamı bu "aq" ya "oq" sözünün birinci dərəcəli anlamıdır və "oq" (=ok/ox) bu sözün ikinci dərəcəli anlamları sayılır. Necə ki "ağ" rəngi (=boyası) türk mifolojiyasında , tanrıya ayiddir , tanrının bəlgəsi və tanrının rəngidir. "Bar" sözü əski türk xalqının dilində , əslində "par" imiş. "par" sözü "bar" sözünün fonetik variantıdır. "par" əski türk dilində "tanrı" anlamını daşıyirmış. "par", parıldamaq və işıldamaq anlamını da daşıyirmış , çünki türk xalqının ilk tanrısı günəş olduğu üçün , tanrı anlamında "bar" və "par" sözləri də , parlammaq və işıldamaq anlamını qazandılar və bu anlamlarda işləndilər. Bununla tanrı anlamında işlənən "baraq"/"baruq"/"paraq" /"paruq" sözləri də , "işıldayan tanrı" , "parlayan tanrı" anlamında işlənəməkdə olublar. "baraq" / "bərək" sözləri Özbək türk xalqının dilində "xeyirlik" , "bərəkət" , "yararlı" , "qazanc verici" , "bolluq" və "çoxluq" anlamlarında indi də işlənəməkdədir . "Baruq /Boruq /Borok " sözü ərəb dilinə keçərək "ıldırım" və şimşək parıldısı" və "elektrisitə" anlamında , işlənəməyə başladı **17** . Bunun üçün

də, elektrisitə və tok vurma təhlükəsinin uyarıcı əlaməti və simgəsini göstərmək və elektrisitenin dünya xalqları arasında , bəlgəsini göstərmək üçün "**borok**" sözünün anlamını göstərən

bəlgədən yararlanırlar:

Ərəb dilində türkcə söz olan "barq" , "bark" sözündən, çeşitli kutlama anlamında olan sözlər yaranıb. O sıradan "barək əllah" ifasında gələn "barəkə" (=mubarək) , " təbrik" (= qutlamaq) , "barqə " (= şimşək, ildırım parıldısı),və s... yaranıb. Təbrik ərəb dilində uğur sayma deməkdir .

Ərəb dilində (öncə yuxarıda dediyimiz) borok sözündə , "bor" hissəsi "kəsmək" , "kəsilmiş" , "iki yerə bölünmüş" anlamında və "oq" (ok) , ucu sivrili oq(ox) deməkdir . Deməli türk sözü "**borok**", sınıq ya qırıq oq deməkdir ki bu da elektrisitenin bəlgəsi kimi, bütün dünya xalqlarına bəlli və tanışdır. Bizə görə indiki İngilis dilində işlənən "break" (oxunuşu "brik")sözü (= sınmaq // qırılmaq), "breaking" (oxunuşu "briking") sözü (= sındırmaq , qırmaq) , "broke"(oxunuşu "brok")sözü (= sındı , qırıldı) və "broken" (oxunuşu "brokın") sözü (= sınmış , qırılmış) kimi sözlər də ,həmin əski türk sözü "borok"dan alınıb və inglis dilində işlənilir. Bir sıra türk xalqları , o sıradan Oğuz türkləri "bori" / böri(= yırtıcı heyvan ya canavar) anlamında olan sözünü , "kurt/ qurd" kimi işlədiblər . Onu günəş bəlgəsi və simgəsi olaraq , kutsallaşdırmışlar. "Kurt /qurd " sözü əslində "**korut / qorud** " imiş. Zaman sürəsində türk xalqının leksikasında kurt ya qurd formantına düşübdür. "korut" ya "qorud" , əski türk

sözü "kor" ya "qor" (= od, günəş, günəş işığı ,nur şuaı) və "ut /ud /uz " cəm əlaməti və eyni halda "yüz"//"üz"//"sifət"// "çöhərə" //"sima" anlamını daşımaqda olan sözlərdən yaranıbdır. "korut" ya "qorud" sözü , "Günəş yüzlü" / "Günəş üzlü" deməkdir. O ki üzü ,siması və sifəti, günəşə oxşayır. Necə ki bə`zi türk xalqları "**Xoruz**" sözünü (farsca xrus) bu anlamda, xoruza kullanırlar. Xoruz əslində "kor. üz" // "qor. üz" , deməkdir. "korut" ya "qorud" sözü necə "koruz" ya "xoruz" olması prosesini böylə göstərmək olar :

kor.ud /qor.ud----> kor.uth // kor.uz / qor.uth //qor.uz----> xor.uth /xor.uz---->xoruz

günəşə inam az- çox dəyişilmiş formada türk xalqlarının başqa nağıllarında və əfsanələrində eyni halda öz əkəsini tapmışdı . Bu baxımdan "xoruz və padişah" nağılı mərak edicidir. Nağılda xoruz günəş ilə , Şah isə qaranlıqla bağlıdır. Bəllidir ki bir çox xalqlarda , o sıradan türk xalqlarında xoruz günəşin çıxmasını xəbər verən zoomorfik ongun və totem sayılır. Elə buna görə də Oğuz xaqan , oğlanlarına hakimiyyət bəxş edərkən ,toyuğu (xoruzu) ongun, totem verir və müqəvvasını (maskasını)qırx kulac ağacın başına qoyur. Türk xalqlarında , o sıradan oğuz türklərinin mifologiyasında xoruzu işığın , günəşin bəlgəsini , Şah yeyir (təbiətdə günəşi , gecə və qaranlıq udur , yə`ni günəş batır). Sonra Şah`ın qarnı sökülür , xoruz işıqlı dünyaya çıxır. Türk mifolojisi baxımından bunu böylə izah və açıqlamaq olar : gecə (şah) , günəşi (xoruzu) axşam çağı udur , sabahısı dan yeri söküləndə (şahın qarnı

söküləndə) xoruz işıqlığa çıxır . Güneş yenidən dünyanı işıqlandırır. **18**

Altaylılarda və kazaklarda "Quday" ya "Qutay" adında tanrı vardı. Quday (kazak,qırqız ləhcə varyantı :kuday)da "qud/qut" sözü qatılıb iştirak edibdir. Quday// Kudaydakı qud//qut , xoşbəxtlik / ruh/ həyat gücü / həyat məğzi(özəyi) deməkdir. Deməli bu tanrının adı "həyat gücü verən", "ruh verən" , "yaradıcı" , "insan yaradan" anlamındadır . **19** "Qut" sözü "Divan-i lüğət türk"də "səadət", "dövlət", "bəxt", "iqbal" anlamlarında gəlibdir. Qut sözü moğulca mubarəklik , səadət , bəxt , iqbal , dövlət deməkdir. **20**

"Qut" sözü türk mifologiya təfəkkür və düşüncəsilə bağlıdır və onun türk dillərində mərkəzi anlamları vardı. "Qut"-un ruh/ can verən / həyat özəyi / xoşbəxtlik və başqa anlamları türk xalqlarında geniş yayılmışdı. 9-cu yüz illikdə hakimiyyət sürmüş "Menlik Tekin", xaqan edildikdən sonra "Uluğ Tenkir"də qut bulmuş,"Alp Tuluk Bilge Kağan" bu yuxarıdakı cümlənin anlamı böylədir : Ulu gökdə ağ yazı (qut/xoşbəxtlik) tapmış, qəhrəman, zəhmət sevər bilgə kağan adını almışdı(tuluk=zəhmət sevər). **21**

Türk xalqının adət- ənənəsində olan "alqış" , alqışlamağın da kökü ,həməni bu kutlamaq adət- ənənəsinə dayanır. Birisi , başqasını alqışlayarkən , həqiqətdə və əslində onu kutlayır və kutlamak işini görür. Demək olar alqış və alqışlamaqda qut / kut və kutlamakla bir kökdən və bir anlamdadır. Bunu açıqlamaq üçün gərəkdir "alqış" sözünü açıqlamaq. Alqış sözündə "al" çox mənalıdır. **22** "Al" sözünün çeşitli mənalarları var : hilə /məkir/ soy/ nəsil(ərəbcə) / qırmızı. "Al"

sözü mifoloji düşüncə ilə bağlıdır. Azərbaycan alimi Budaqov , "al" sözünü Cığatay və türk sözü sayır. **23**

"V.V.Radlov" onun cığatay , uyğur dillərindəki "hilə və məkr, aldatmaq // aldatma , Altay dilindəki "yüksəklik" , "qadir", Tatar (kazan,kırım) , Kuman , Türk və bir sıra ləhcələrində "qırmızı", "qırmızı tamğa" anlamlarını verir. **24**

Bu anlamların çoxu Azərbaycan türkcə ədəbi dilində indi də işlənməkdədir. "Al", eyni halda "uca","qudrətli" anlamında , od tanrıçasının adı imiş. **25** Bu çox mənalı sözün anlamlarından biri də "müqəddəs","kutsal"dır. **26**

"Al" türk dilində , "yüksək qırmızı" (günəşi nəzərə alaraq) anlamındadır. Azərbaycan türkləri "al" sözündən müqəddəsliyi (kutsallığı) , qudrəti bildirən birləşik sözlər yaratmışlar ki onlardan birisi, həmən "alqış" sözüdür. Bir sıra Rus türkoloqları, "al" sözünün türk dilli xalqların "od, atəş və ocaq" tanrıçası olduğunu yazmışlar. **27**

Demək "al" və ondan yaranan sözlər öncə xeyirli , düşümlü, od, ocaq tanrıçası olmuşdur. "Uca , yüksək , qudrətli" anlamları verən "al" , uca günəş tanrısının və günəşin yerdə bəlgəsi sayılan "od" tanrıçasının adı olmuşdur. "al"-ın uca , qudrətli anlamı daha əskidir. Onun mifoloji inamlarla bağlanması, daha sonrakı çağlara ayiddir. Alqış sözünün ikinci bölümü "qış" əslində "qus", "kus"dur ki "s" hərfi ağızda ifa olunarkən "ş"ya çevirilibdir. "Kus"//"qus" lüğəti "Şəms əddin Sami"nin "kamus türki"sində , "pek böyük davul" anlamında gəlibdir. **28** Quz(kuz) sözü "kamus türki"də , zəfər və qələbə anlamındadır **29** və bilirik ki "kuy" əski türk dilində , şan- şöhrət , seytərə, ünlülük , ün salma, səslənmə və tanınmaq anlamlarındadır. Əski müxtəlif türk dillərində , üç

grup, "d / z/ y" gruplu türk dillərinin olmasını da bilirik yə`ni "d"ya "y" və "z" , "y"ya "d" və "z" , "z"ya "d" ya "y" deyən və əksinə olaraq deyən türk xalqları vardır .

Beləliklə "qut/qud/quy/quz/qus/quş bir- birinin fonetik varyantlarıdır. Bunların hamısının anlamı "şan- şöhət, ün, ünlülük və ün salma" anlamındadır. Bununla "alqış" sözü genəl və ümumi olaraq , uca , yüksək ün və alqışlamaq yə`ni yüksək və uca ünləndirmək və səsləndirmək(=tanıtmaq və e`lan etmək)dir və sonuc bu ki, çox ehtimalla "kut" ya kutlamakda olan "kut", həmən "kus" ya "kuy"-un başqa fonetik varyantıdır və birisi birini kutlayarkən , ona səslənib və onun haqqında üz vermiş xoş,yaxşı, xeyirli və qazanclı olayı , sevinc duyaraq səsləndirir .

Bə`zi türk dillərində "qıvan"-ın "quvan" fonetik varyantına rast gəlirik. **30** Qıvan// quvan`ın türk dillərində çeşitli və eyni halda bir kökdən olan anlam və mənə çalarları vardır.

"quvan"-ın türk dillərində isti, şadlanmaq , sevinmək **31** və "quvanc"-ın şadlıq , sevinc **32** və "quvançlı"nın aludə(bulaşmış) , təntənəli , dəbdəbəli, **33** möhtəşəm və "quvançlığ"-ın şad xəbər üçün alınan hədiyyə və muştuluq **34** və başqa anlamları bəllidir .

" Quvan"-ın Karaiym türkcəsində "şadlanmaq" , "təsəlli tapmaq" , "fəxr etmək" , "zəfər çalmaq" , "bayram etmək" anlamları ilə yanaşı, həmən sözdən yaranan "quvanc"-ın şadlıq , sevinc və digər anlamlarına da tuş gəlirik **35** və ya Qırqız dilində "quvan// qıvan" sözünün "quvan// quban" **36** fonetik varyantları vardır və o başqa türk dillərindəki anlamları daşıyır. Məsəl üçün "qubanlık" : sevinmək,

qurbanlıq , nəyə isə sevinmək . Qubanqsız : sevinçsiz / qubandır : sevindir **37** həmən kökdən yaranan "quuna" =şadlanmaq , sevinmək _ "quunaq" = şad , sevinc **38** mənalarına malikdir. "quvan" //"qıvan" türk dillərində əsasən eyni anlamdadır : şadlanmaq , sevinmək , zəfər çalmaq , bayram etmək . Azərbaycanın şamxor , kazak deyim və şivələrində "guarramax" , "quallamax" = arxalanmaq , güvənmək anlamında işlənir **39**. Dədə qorqut`da işlənən "qut" sözünün açımı bir sıra problemlərin və özəlliklə mifoloji dünyasılə bağlı problemlərin aydınlaşmasına kömək edir. "Qut" sözünə nə inki Dədə qorqut`da , Nəsimidə , əski türk dilli abidələrdə , eyni zamanda Özbək , Qırqız , Türk , Yakut , Uyğur , Karayim dillərində də, istənilən qədər tuş gəlmək olar . Türk dillərində bu söz çox mənalıdır. onun ruh , həyat qüvvəsi (gücü) , xoşbəxtlik , səadət , bərəkət , uğur , başarılıq və digər anlamları vardır. Gül Tekinin kiçik abidəsinin 9- cu sətirində oxuyuruq : "Tanrı yarlıqaduqın üçün özüm qutım üçün qağan obratin" **40** . Mugilyan xanın (7-8 əsr) abidəsində "qut" xoşbəxtlik , mənasındadır. "ucatan – rəh uquq yar (yer) sub (asra) qayan quti tanlamadı **41**(" yə`ni uca tanrı gök , müqəddəs yer-sub(aşağıda) kağanın xoşbəxtliyinə hörmət etmədilər) , 9- cu əsr abidəsində deyilir : "qutluq baya tarqan özə boirinqi man **42** " yə`ni : mən əqə xoşbəxt bağa tarxanın buyruğuyam). Daha bir misal : " qarqma temiş qut ber qayman tenus" **43** "qut" sözünə (xoşbəxtlik anlamında) Yusif Balasağun`un "qutaduqu bilik" əsərində **44** "uğur, başarı anlamında və yarxotodan tapılmış fal kitabında **45** və bir çox yerlərdə tuş gəlmək olar . Budaqov , Malov ,**46** Tamsen Ştain , Şeyx Süleyman əfəndi Boxari **47** , Radlov **48** , əski türk

lüğətinin müəllifləri **49** , Orucov **50** və başqaları , "qut"
sözünü türk dilli söz saymışlar .

Yazar : Fərhad Cavadi Yəkan Sədi(Abdulla oğlu) /
İran – Azərbaycan – Urmiya / 30 Yanvar / 2014

Qaynaqca / Mənbə`lər :

- 1- Kramer , Samuel Nouh – Tarih Sümer`de Başlar –
Çeviren : Hamide Koyukan – Kabalcı Yayınevi – İkinci
Basım – 2002 İstanbul –p.112 - 121
- 2- Reşideddin Fezlullah , Cami-ul Tevarih , Alburz
Yayınevi – Tehran 1994 - Cedamişi hakkında açıklama ,
p. 2081 / A. İnan , Şamanizm , A-İnan : Makaleler ,
Less` D2- 217 ` D1-179
- 3- A. İnan , Şamanizm , A-İnan : Makaleler , Less` D2- 217
` D1-179
- 4- Kramer , Samuel Nouh, Gösterilen kaynak , p.169-171
- 5- Kramer , Samuel Nouh, Gösterilen kaynak , p.137
- 6 -Kramer , Samuel Nouh , Gösterilen kaynak , p.448
- 7 -Şemseddin Sami , Kamus-I Türki , 4-cü Basım , Kapı
yayınları , İstanbul 2004 , p.561
- 8- Jeremy Black and Anthony Green – illustrations By Tessa
Rickards, Gods, Demons and symbols of Ancient
Mesopotamia (An illustrated Dictionary) – Translated by
peyman Matin – p.140-141

9 -Dumezil in Tarpeia , 56 , Lommel in Festschrift Weller , Leipzig 1959 , 405 sq. / - Jack. Duchesne Guillemin , Eski İran din`i , Fekr-i Ruz Yayınevi , Tr. By Röya Müneccim , Tehran 1996 ,p.229

10 -A.M. Şerbak , Oğuzname , mosko , p. 107

11 -Mir ALİ Seyyidov , Azərbaycan halkının soy kökünü düşünürken , Tr.By Rehim Şavanlı , Ahter yayınevi , Tebriz 2006 , p.443,447

12-Jeremy Black and Anthony Green , Gösterilen kaynak , p. 305

13- Mir ALİ Seyyidov , Azərbaycan halkının soy kökünü düşünürken , Tr.By Rehim Şavanlı , Ahter yayınevi , Tebriz 2006 , p.527

14 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.262

15 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.289

16 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.208

17 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.261

18 -Mir ALİ Seyyidov , Gösterilen kaynak , p.525

19 -Mir ALİ Seyyidov , Gösterilen kaynak , p.45

20 -Mahmud Kaşgarlı , Divan-i Luğat ul türk , p

21 -Behaeddin Ögel , Türk Mitolojisi , İstanbul 1971 , p. 291

22 -A.V.Sevoritan , Türk Sözlüğünün Etimoloji Tahlili , M , 1974 , P. 124-128

23 -L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Luğeti , cilt I , 1869 , p.75-76

24 -V.V.Radlov , Türk Halkların Lüğet Tecrübesi , cilt I, 1898

25 -V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , p.534

26 -Kavkaz.Rus.Moldav Lüğeti , Mosko 1972 , p.30

27 -V.F.Porşanski , Yakutlarda Kara İnamın (Şamanlığın) Aşınması , 1902

28 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.1202

29 -Şemseddin Sami , Gösterilen kaynak , p.290

30 -L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Sözlüğü , cilt II , 1871 , p.168

- - V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II, p.1652

- - Şemseddin Sami , Türkçe – Rusca Lüğet , Mosko 1977 , p. 121

- - Şemseddin Sami , Türkçe – Rusca Lüğet , Mosko 1931 , p. 367

- - Şemseddin Sami , Rusca Lüğet , Mosko 1968 , p.206

- - Şemseddin Sami , Karaim – Rusca Lüğet , Mosko 1974 , p.342

- 31 -V.V.Radlov , Türk Halkların Lüğet Tecrübesi , cilt II , p.1040
- 32 -V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II, p.1040 , Ş , Türkmen – Rusca Lüğet , Mosko 1968 , p.206
- 33 -V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , p.1040
- 34 -V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , p.1041
- 35 -Karaim – Rusca Lüğet , Mosko 1974 , p.342
- 36 -Kırkız – Rusca Lüğet , Mosko 1965 , p.177
- 37 -Kırkız – Rusca Lüğet , Mosko 1965 , p.435
- 38- Kırkız – Rusca Lüğet , Mosko 1965 , p.455
- 39-Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lüğeti , Baku 1964 , p. 151
- 40 -S.Y.Mallov , Eski Türk Yazıları Abidesi , m-l , 1951 ,p.118
- 41 -S.Y.Mallov , Gösterilen kaynak , p.4
- 42 -S.Y.Mallov , Yeni Sey Türk Abideleri , m-l , 1952 , p.81
- 43 -Tomson Stein`ın Çin`in Kuzey Batısından Topladığı Metleplerden , Eser 1912-ci yıl`da Landon`da çap olunmuşdur .
- 44 -Eski Türk Lüğeti , Leningrad , 1969
- 45 -Eski Türk Lüğeti , Leningrad , 1969 , p.471
- 46 -L.Z.Budagov , Türk-Tatar Mukayiseli Sözlüğü , cilt II , 1871 , p.69

47 -Şeyh Süleyman Efendi Buhari , Lüğet-i Cığatay ve Türk-i Osmani , cilt I , P.231

48 -V.V.Radlov , Gösterilen kaynak , cilt II , 1-ci Bölüm , p.90

49 -Eski Türk Lüğeti (1071-ci sıra) L.1969 , p.471

50 -Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti , Bakı , 1964 , p. 588